

УДК 17:316.613.434:007:304

О.Г. КОЛОМІЄЦЬ

**УПЕРЕДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ЗАСОБАМИ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ:
СОЦІАЛЬНО – ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ****Коломієць Олена Германівна** – кандидат філософських наук, доцент, докторант Інституту філософії і науки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Уміння вести цивілізований діалог на різних рівнях суспільної комунікації розглядається як передумова упередження агресивності індивіда. У статті аналізується значення міжкультурної комунікації у сучасній управлінській діяльності в умовах глобалізації. Висвітлено роль туризму в формуванні цілісного власного світу особистості за рахунок збагачення етнічними знаннями й комунікативними вміннями. Розкрито роль засобів масової комунікації одночасно як системи маніпулювання свідомістю та як вагомого виховного потенціалу. Досліджується роль медіаосвіти як умови подолання маніпуляційного впливу засобів масової комунікації, потенційні можливості медіапедагогіки щодо формування критичного мислення особистості.

Ключові поняття: агресивність, свобода, комунікація, міжкультурний діалог, засоби масової комунікації, медіакультура, медіаосвіта, медіакомпетентність.

Умение вести цивилизованный диалог на разных уровнях общественной коммуникации рассматривается как предпосылка предупреждения агрессивности индивида. В статье анализируется значение межкультурной коммуникации в современной управленческой деятельности в условиях глобализации. Освещена роль туризма в формировании целостного собственного мира личности за счет обогащения этническими знаниями и коммуникативными умениями. Раскрыта роль средств массовой коммуникации одновременно как системы манипулирования сознанием и как весомого воспитательного потенциала. Исследуется роль медиаобразования как условия преодоления манипуляционного влияния средств массовой коммуникации, потенциальные возможности медиапедагогика по формированию критического мышления личности.

Ключевые слова: агрессивность, свобода, коммуникация, межкультурный диалог, средства массовой коммуникации, медиакультура, медиаобразование, медиакомпетентность.

Ability to conduct a cultural dialogue at different levels of social communication is considered as a background of personal aggressiveness prevention. The article analyzes the importance of intercultural communication in the modern management of globalization. The role of tourism in formation the individual's inner world by means of ethnic knowledge and communication skills. The role of the mass media as the system of mind manipulation and an important educational potential is developed in the article. The role of media education as a condition for overcoming the manipulative influence of the media, the potential possibilities of media pedagogy as for person's critical thinking development is investigated in the article.

Key words: aggression, freedom, communication, intercultural dialogue, mass media, media culture, media education, media competence.

© О.Г. Коломієць, 2013

Постановка проблеми. Агресія, на жаль, це складова людського життя. Багато мислителів займалися пошуком механізмів її мінімізації та упередження. Сьогодні проблема агресії потребує комплексного, системного підходу. Важливу роль у цій системі займає формування міжкультурної комунікації. Саме формування медіакультури, розвиток критичного мислення, вміння повноцінно сприймати, аналізувати та інтерпретувати медіаінформацію може протистояти маніпулюванню свідомістю людини.

Мета дослідження. Метою даної статті є дослідження ролі міжкультурних комунікацій в упередженні агресивності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Агресія є об'єктом вивчення багатьох дослідників. Проблема поширення сцен насилля в засобах масової інформації розглянута у працях Ланкіна В. та Григор'євої О. Особливої уваги заслуговують праці Апалкової Я., Шоркун І., де проаналізовано роль медіаосвіти як складової міжкультурної комунікації. Марков Б. досліджував проблеми особистості в епоху розвитку масмедіа. Деструкцію діалога в сучасному медіапросторі досліджувала Миронова

Т. Потенційні можливості медіапедагогіки в упередженні агресивності досліджувала Троханяк М., а роль діалогу в міжкультурній комунікації – Дрідзе Т., Назаренко О., Ганаба С.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному суспільстві важливе значення для успіху міжкультурних комунікацій має уміння вести цивілізований діалог на різних рівнях суспільної комунікації. В цілому діалог є ключовим моментом справжньої комунікації. Так, Т. Дрідзе веде мову про «ефект діалогу» як смислового контакту, заснованого на здібності і прагненні суб'єктів до адекватного тлумачення комунікативних намірів партнерів по спілкуванню. Відповідно поряд з поняттям «комунікація» використовуються поняття «псевдокомунікація» (спроба діалогу, що не увінчалася адекватними інтерпретаціями комунікативних інтенцій) і «квазікомунікація» (тобто ритуальне «дійство», що підміняє спілкування і що не передбачає діалогу з початкової умови) [7, с. 147].

Т. Адам'янц, розвиваючи діалогічну модель комунікації, також пов'язує діалог у першу чергу з взаєморозумінням між сторонами, що спілкуються. Орієнтованість на взаєморозуміння в діалогіч-

ній моделі комунікації повністю виключає будь-які форми впливу і, отже, узаконює, робить масовим принципово новий тип відносин в соціальній і міжособовій сфері. Це стиль спілкування, заснований на щирості, відвертості, прагненні максимально повно, без спотворень, донести свої думки і відчуття, з одного боку, і, з іншого, – так само максимально повно, без спотворень зрозуміти іншого. Спілкування з взаєморозумінням, або діалог досягається, по-перше, при прагненні і вмінні комунікатора бути зрозумілим і, по-друге, при прагненні і вмінні сприймаючої сторони адекватно (тобто так, як це і є насправді) зрозуміти комунікатора. Отже, робить висновок Т. Т. Адам'янц, спілкування з взаєморозумінням – це своєрідна інтелектуальна праця, це специфічна діяльність, що вимагає певних навиків, знань, умінь і прагнень. Лише при взаєморозумінні конструктивно вирішуються проблемні і конфліктні ситуації, спостерігається позитивна динаміка в засвоєнні і вдосконаленні соціокультурних норм і зразків соціальної взаємодії [2, с. 12-13].

С. Ганаба акцентує увагу на діалозі рівновартісних культурних «іншостей», який дозволяє їм викристалізувати нові грані свого самобутнього буття та в культурному синтезі з іншими творити нові, адекватні суспільним реаліям, конфігурації значущих для людства цінностей, пріоритетів, оцінок. Діалог висвітлює складні переплетіння, зв'язки, впливи культур різних народів та їх світоглядних позицій в єдиному всесвітньому культурологічному просторі. Він викристалізує всебічне розуміння людського буття, збагачує його новими зразками «присутності» людини у світі, долає хибність поглядів та уявлень про нерівновартісний вплив культур на сучасний образ світу [6, с. 9].

На думку О. Назаренко, діалог – це «зустріч між» людьми, передумовою якої виступає взаємна відкритість. У діалозі відбувається становлення людської особистості. Діалог визначає справжню людську спільноту, оскільки учасниками діалогу створюється спільна мова, що дає можливість досягти їм згоди, а не підкоряти іншого власній мірці [13].

У сучасних умовах міжкультурний діалог розгортається на різноманітних рівнях: міждержавному, діловому, культурному (наука, освіта, мистецтво тощо), побутовому тощо. Звідси випливає необхідність навчання навичкам діалогічного спілкування як на рівні загальної освіти, так і при підготовці фахівців у галузях державного управління, бізнесу та менеджменту, медіакомунікацій, туризму та інших.

На рівні загальної освіти потреба у формуванні умінь вести цивілізаційний діалог обумовлена тією обставиною, що у сучасному світі значна доля міжкультурних контактів відбувається на побутовому (повсякденному) рівні. Н. Багдасар'ян, підкреслюючи надзвичайно гострий характер сучасного дискурсу про міжкультурні комунікації в ситуації невизначеності і різноманітності соціальних загроз, висловлює особливе занепокоєння саме щодо комунікації на повсякденному рівні. Якщо у сфері фінансів, бізнесу, міжнародної політики ко-

мунікація більш нормована, формалізована, уніфікована, ніби винесена за культурні кордони в міжкультурний, міждержавний, міжнаціональний простір, у повсякденності сучасного інтеркультурного суспільства правлять бал міфи і стереотипи, що формувалися в абсолютній іншій реальності, в реальності відносно компактного етнічного мешкання і відносно обмежених міжкультурних контактів, коли культурні дифузії і запозичення практично не фіксувалися протягом життя одного покоління [4].

І. Шавкун звертає увагу на значення міжкультурної комунікації у сучасній управлінській діяльності в умовах глобалізації, коли процес ведення бізнесу не пов'язаний з конкретно країною або регіоном. Відповідно, контекст, в якому працюють менеджери, стає міжнародним, кроскультурним, і управлінцю доводиться взаємодіяти з колегами з інших країн. Це вимагає від сучасного менеджера особливих навиків і широкої компетенції, зокрема в царині міжкультурних комунікацій, що актуалізує питання підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних працювати в умовах культурного різноманіття. Звідси І. Шавкун робить висновок: сьогодні однією з пріоритетних цілей менеджмент-освіти повинно стати формування ефективного міжкультурного менеджера [17, с. 116-117].

Особливе значення в міжкультурних комунікаціях сучасності має туризм. На думку Г. Абрашкєвічус, у культурологічному сенсі туризм становить собою одночасно комунікативно-інформаційний та етнокомунікативний акт спілкування. Він виступає як явище накопичення інформації в результаті туристичної діяльності в поліетнічному просторі та впливає на людину, що пізнає себе й інших. Завдяки туризму, його комунікативній функції значно зростають духовні запити індивідів різних культур, відбувається диференціація соціальних потреб, виникає прагнення до систематичного ознайомлення з іншими моделями соціокультурної поведінки. У процесі пізнання культури «Іншого» та спілкування відбувається предметне й чуттєве пізнання світу через матеріальну й духовну спадщину різних культур. Етнічна комунікація в ході туристичної діяльності призводить до розуміння й прийняття іншого погляду на світ. При цьому в індивіда формується етнічна комунікативність і компетентність, що виникає в процесі рефлексії стосовно до етнічно й культурно ідентифікованого «Іншого». Така взаємодія та осмислення інших етнічних основ існування надає вплив, сприяє формуванню цілісності власного світу, в ході чого закладаються програми діяльності особистості, як інтегральної індивідуальності, яка збагачена етнічними й комунікативними знаннями. Суб'єкт етнічної комунікації в ході туристичної діяльності набуває можливості свідомо керувати комунікативними ресурсами в умовах постійно змінюваної взаємодії соціокультурних чинників, досягати ефективності самореалізації в поліетнічному соціумі [1].

Н. Кобзар підкреслює особливу актуальність проблеми міжкультурної комунікації для майбутніх менеджерів туризму, оскільки для них головним видом діяльності є саме комунікація, вирі-

шення комунікативних завдань, що вимагає від фахівця володіння знаннями, пов'язаними з культурою, історією, традиціями країни, з представниками якої працює менеджер туризму. Тому готовність до міжкультурної комунікації є необхідною умовою успішної професійної діяльності в туризмі [9].

Як уже зазначалося, окремий рівень міжкультурної комунікації складає масова комунікація. Поява масової комунікації пов'язана з розвитком відповідних технологій та поширенням грамотності в XIX ст. З того часу спостерігається постійне зростання впливу засобів масової комунікації на різні аспекти життя суспільства, свідомість та поведінку його членів, що викликало і продовжує викликати занепокоєння громадськості. Зокрема, активно дискутується питання щодо ролі засобів масової комунікації в упередженні агресивності.

Багато дослідників при цьому роблять акценти на ті загрози, що несуть засоби масової комунікації. Найпоширенішою з них є розповсюдження негативних зразків: агресивної поведінки, насильницьких дій, злочинності. Дослідження даних аспектів впливу засобів масової комунікації активно проводяться з 20-30 років XX ст. Резюмуючи їх, Дж. Брайант, С. Томпсон відзначають, що у різні періоди результати досліджень мінялися, але багато досліджень довели, що зв'язок між переглядом телепередач, що включають сцени насильства, і здійсненням актів насильства — об'єктивний факт, а не довільні вигадки [5, с. 120].

Окрім цього негативний вплив сучасних засобів масової комунікації пов'язується з порушенням принципів раціонального діалогу, понятійного критичного мислення. За словами Т. Миронової, масова комунікація зіграла злий жарт з діалогом: розширення учасників комунікації, неконтрольований потік інформації позбавили його ключової суті, що висходить ще до Сократа, — ставити питання, відповідати на них і тим самим пізнавати себе, пізнавати істину. Сучасні мас-медіа все більше й більше перетворюються із засобу інформування, актуалізації соціальних проблем і пошуків їх рішення на засіб прямого впливу. Загальним місцем у дослідженнях з культурології, філософії культури, соціології, в спеціальних лінгвістичних і психологічних роботах стало проголошення деструкції особистості, деструкції діалогу і діалогічних стосунків в результаті домінування медіапростору в загальному просторі культури [12].

Б. Марков відзначає стрімкий («на очах одного покоління») злам медіаімперії, заснованої на письмі та читанні, що формувалася протягом століть. Замість мистецтва впливати поняттями та раціональними аргументами на поведінку людей склалася інша техніка, заснована на образах. В сучасних мас-медіа все більше місце посідають ілюстрації та малюнки, і поступово головним джерелом задоволення потреби в інформації та естетичних цінностях стає блакитний екран. Культура інтерпретації та розуміння письмових текстів стала стрімко заочуватися [11, с. 452].

В. Ланкін та О. Григор'єва розглядають сучасні інформаційні технології як новий тип відносин

людини і суспільства з технікою, яка раніше лише служила людині, дублюючи, продовжуючи її діяльність, а тепер активно вторгається в життя її свідомості. В інтелектуальних системах зсув фокусу діяльності з людського чинника на медіаінформаційний може привести до трансформацій, що не компенсуються: людина з істоти, яка рефлексивно розуміє смисли (мислить — у класичному сенсі) в досяжній тенденції, перетворюється на залежного оператора технологічно заданих систем. Тут простежується логіка переваги наростаючих можливостей ЗМІ по заповненню інформаційного середовища порівняно з обмеженими можливостями сприйняти й осмислити цю інформацію, причому не лише її споживачем, але і суспільством у цілому, людиною як такою. Система маніпулювання свідомістю за допомогою ЗМІ в контексті масової культури вивляється формою універсальної інформаційної війни, яка ведеться технікою з розумами і душами сучасної масової людини. Ця війна може бути зведена до індоктринації спеціально організованої інформації в свідомість. Але лише в окремих випадках вона виступає як прихована навмисна індоктринація, в тотальному ж контексті це маніпуляція як ефект технологічно організованої безособовості комунікативних процесів, їх технологічно забезпечуваній безсуб'єктності [10, с. 81].

Проте попри наявні загрози засоби масової комунікації мають значний потенціал, що може та має бути використаний для упередження агресивності. Зокрема, за допомогою засобів масової комунікації стає можливим проведення цілеспрямованих інформаційних кампаній, спрямованих на упередження агресивності, формування міжкультурної компетенції, поширення цінностей толерантності, установок на ненасильницьке подолання конфліктних ситуацій тощо.

За допомогою новітніх інформаційних технологій стає можливим більш інтенсивний обмін знаннями про різні культури, нації, держави. Роль засобів масової комунікації в упередженні агресії також виявляється у виконанні ними виховних функцій, в першу чергу по відношенню до зростаючого покоління. Дж. Брайант, С. Томпсон, наводячи приклади численних досліджень впливу дитячих телевізійних програм, роблять висновок, що багато дитячих розважальних програм, що не містять сцен насилля, надають просоціальну або позитивну дію: сприяють інтелектуальному розвитку, розвивають уяву, навички вирішення проблем, сприяють соціалізації. Позитивна дія дитячих освітніх програм посилюється, якщо діти дивляться і обговорюють їх разом з батьками [5, с. 96].

Т. Адам'янц, відзначаючи велику роль засобів масової комунікації у поширенні соціокультурних зразків, ставить питання про соціальну значущість тих соціокультурних зразків, що продукуються за допомогою ЗМК, та про можливості прогнозування соціальних наслідків «зустрічі» із цими соціокультурними зразками різних груп аудиторії (перш за все дітей, школярів, молоді), про видачу рекомендацій (для тих, хто в них зацікавлений) щодо проектування здорового соціокультурного середовища. Першочергове значення для вирішення даних

питань має проведення соціально-діагностичних і соціально-проектних досліджень комунікаційних процесів, що стає не приватною проблемою СМК або рекламодавців, але проблемою соціально значимою, реалізувати яку можна частково як силами самих органів СМК (для самокоригування зсередини), так і силами суспільних та державних наукових центрів, що працюють гласно і широко поширюють отримані результати. Здобуття таких знань ніскільки не суперечить ідеї свободи слова – суспільство має право знати, яка інтенціональність і, відповідно, які моделі поведінки і реагування продукуються в тих або інших соціокультурних зразках (творках), особливо в тих із них, які виявляються предметом широких обговорень або суспільних скандалів [2, с. 94-95].

Посилення ролі засобів масової комунікації у сучасному суспільстві актуалізує проблему подолання маніпуляцій. Основною базою для маніпуляції і агресії в пресі, на думку Т. Миронової, є відома опозиція політичного дискурсу «свій-чужий». Аналіз медійних текстів показує, що вони будуються на провідній інтенції суб'єкта маніпулятивної мови, яку можна звести до метафоричного формулювання: «спочатку розчарувати, а потім зачарувати». Ці маніпулятивні наміри досягаються різними способами, але головним залишається вирішення наступних завдань: по-перше, виділити «чужий»; «чужий» простір, дискредитувати його і дистанціюватися від нього, а по-друге, виділити «своє», «свій» простір і всіляко прикрасити і звеличити його [12].

Н. Кирилова вказує на роль медіакультури, засобів масових комунікацій у створенні міфів, які дозволяють людині сприймати навколишню дійсність. Але міфи створюють і саму людину. Міф – не просто посередник між людиною і реальністю, а своєрідний механізм управління людиною, проникаючий в її внутрішній світ, сферу свідомості і підсвідомості, програмує його. Зрештою міф за допомогою медіа створює особливу міфологічну реальність, яка починає сприйматися людиною як істина, як об'єктивна реальність [8, с. 156].

На думку Т. Миронової, діалогічність медійного тексту, націленість на створення загального з адресатом інформаційного поля, просування до нового знання робить повідомлення комунікативно значимим, тоді як різні види мовної агресії і мовної маніпуляції заглиблюють розрив між адресатом і адресантом. Назріла необхідність вироблення у читача вміння розпізнати і захиститися від мовної агресії. Підготовлена аудиторія, що вміє критично оцінювати інформацію, відокремлювати фальсифікацію і пропаганду від фактів і зваженого аналізу, зажадає і від медіа, і від політиків інших, високих, стандартів комунікації [12].

О. Невмержицька, досліджуючи вплив телебачення в контексті морального виховання підлітків, підкреслює важливість формування імунітету людини перед медійною інформацією. Вважаючи дитину суб'єктом виховного процесу, дослідниця визнає її право на самостійне творення взаємин із мас-медіа, прийняття або неприйняття пропонованої інформації. Лише вона сама здатна найбільш

ефективно протидіяти негативним впливам ЗМІ. Для цього їй необхідно сформуванню внутрішню позицію та критичність мислення. Це означає, що в підлітка треба сформуванню установку нереальності, недостовірності побаченого, а також неавторитетності джерела інформації [14].

Отже, важливою умовою подолання маніпуляційного впливу засобів масової комунікації є спеціальна підготовка особистості, що реалізується через медіаосвіту. За Я. Апалковою, медіаосвіта – це процес розвитку особистості за допомогою і на матеріалі засобів масової комунікації: тобто розвитку культури спілкування з медіа, творчих, комунікативних здатностей, критичного мислення, вміння повноцінного сприйняття, інтерпретації, аналізу та оцінки медіатехніки. Отримана в результаті медіаосвіти медіакомпетентність допомагає людині активно використовувати можливості інформаційного поля телебачення, радіо, відео, кінематографа, преси, Інтернету, сприяє кращому розумінню мови медіакультури. Мета медіаосвіти – підготувати сучасну людину до життя у сучасних інформаційних умовах, до сприйняття різної інформації, навчити людей розуміти її, усвідомлювати наслідки її впливу на психіку, оволодіти способами спілкування на основі невербальних форм комунікації за допомогою технічних засобів [3].

Інтегральною характеристикою особистості, на формування якої спрямована медіаосвіта, виступає медіакомпетентність. За О. Федоровим, медіакомпетентність особистості – це сукупність її мотивів, знань, умінь, здібностей (показники: мотиваційний, контактний, інформаційний, перцептивний, інтерпретаційний/оціночний, практико-операційний/діяльнісний, креативний), що сприяють вибору, використанню, критичному аналізу, оцінці, створенню і передачі медіатекстів у різних видах, формах і жанрах, аналізу складних процесів функціонування медіа в соціум [16, с. 56-57].

Медіаосвіта реалізується через різноманітні форми діяльності. На думку Н. Троханяк, досвід медіаосвіти виявив потенційні можливості медіапедагогіки, що можуть бути розкриті в різноманітних формах, таких як інтеграція в навчальні предмети, автономні уроки, лекції, семінари, спецкурси, факультативи, гуртки, медіастудії, клуби, які значною мірою можуть сприяти формуванню художньої культури, розвитку повноцінного сприйняття медіатекстів, аналізу і критичному осмисленню всього різноманіття масової інформації [15, с. 199].

Висновки. Підводячи загальні підсумки, можна відзначити велике значення здатності до міжкультурних комунікацій у справі подолання та упередження агресивної поведінки в умовах сучасних процесів становлення глобального інформаційного суспільства, що супроводжується інтенсифікацією міжкультурних контактів, обмінів, протиріч та конфліктів. Формування даної здатності включає низку компонентів, серед яких першочергове значення мають уміння спілкуватися, вести цивілізований діалог на різних рівнях суспільної комунікації, повага до іншої культури, толерантне ставлення до міжкультурних відмінностей, установка

на пошук взаємопорозуміння з «Іншим». Особливу роль при цьому мають засоби масової комунікації, що володіють значним потенціалом для упереджен-

ня агресивності через просвітництво, виховання, інформування, медіаосвіту населення з метою формування міжкультурної компетентності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрашкевичус Г. О. Міжкультурні комунікації в поліетнічному соціумі (на прикладі діяльності Кримського республіканського товариства литовської культури ім. М.К. Чорльоніса): Автореф. дис... канд. культурології: 26.00.01 / Г. О. Абрашкевичус. – Сімферополь, 2009. – 20 с.
2. Адамьянц Т. З. Социальная коммуникация / Т. З. Адамьянц. – М.: ИС РАН, 2005. – 158 с.
3. Апалкова Я. В. Медіаосвіта. Світова практика на сучасному етапі / Я. В. Апалкова [Електронний журнал] // Науковий вісник Донбасу. – 2010. – №3. – Режим доступу до журн.: http://alma-mater.luguniv.edu.ua/magazines/elect_v/NN11/10ayvnse.pdf
4. Багдасарьян Н. Г. Межкультурные коммуникации или параллельные реальности? / Н. Г. Багдасарьян // Философия социальных коммуникаций. – 2006. – № 1. – С. 19-22.
5. Браун Дж. Основы воздействия СМИ / Дж. Браун, С. Томпсон. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2004. – 432 с.
6. Ганаба С. О. Проблема діалогу культур у контексті глобалізованого світу / С. О. Ганаба // Інтелект. Особистість. Цивілізація. – 2008. – №10. – С. 8-12.
7. Дридзе Т. М. Социальная коммуникация как текстовая деятельность в семиосоциопсихологии / Т. М. Дридзе // Общественные науки и современность. – 1996. – № 3. – С. 145-152.
8. Кириллова Н. Б. Мифотворчество в медиакультуре / Н. Б. Кириллова // Общественные науки и современность. – 2005. – № 5. – С. 155-165.
9. Кобзар Н. В. Готовність до міжкультурної комунікації та її компоненти / Н. В. Кобзар [Електронний журнал] // Науковий вісник Донбасу. – 2011. – №1. – Режим доступу до журн.: http://alma-mater.luguniv.edu.ua/magazines/elect_v/NN13/11knvtyk.pdf
10. Ланкин В. Г. Книга как информационно-технологическая основа культуры / В. Г. Ланкин, О. А. Григорьева // Социологические исследования. – 2009. – № 7. – С. 77-84.
11. Марков Б. В. Человек в эпоху масс-медиа (символы эпохи Internet) / Б. В. Марков // Информационное общество: Сб. / Сост. А. Лактионов. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2004. – С. 452-504.
12. Миронова Т. А. Деструкция диалога в современном медиапространстве / Т. А. Миронова [Електронний документ] // Філософські дослідження: Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Випуск № 14. – Луганськ: вид-во СХУ ім. В. Даля, 2011. – Режим доступу до журн.: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Phd/2011_14/6_Mir.pdf
13. Назаренко О. А. Етичні аспекти діалогічних концепцій культури : Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.04 / О. А. Назаренко. – К., 2003. – 16 с.
14. Невмержицька О. В. Розважальні програми центральних каналів телебачення України як чинник морального виховання підлітків: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О. В. Невмержицька. – Херсон, 2006. – 20 с.
15. Троханяк Н. Переоцінка суті й значення медіавпливів на людину у ХХ столітті / Н. Троханяк // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2008. – Вип 24. – С. 198–208.
16. Федоров А. В. Развитие медиакомпетентности и критического мышления студентов педагогического вуза / А. В. Федоров. – М.: Изд-во МОУ ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2007. – 616 с.
17. Шавкун І. Г. Міжкультурна комунікація як складова сучасної менеджмент-освіти / І. Г. Шавкун // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 2009. – Вип. 23. – С. 115-118.